

GABRIELA CZAPIEWSKA

Akademia Pomorska w Słupsku, Polska / Pomeranian University in Słupsk, Poland

Rola klastrów w procesie internacjonalizacji

The role of clusters in internationalisation process

Streszczenie: Jednym z priorytetów Unii Europejskiej jest gospodarka oparta na wiedzy i innowacji, a klastry są jej naturalnym obszarem występowania. Zasadniczym czynnikiem decydującym o poziomie innowacyjności gospodarki jest umiejętność współpracy poszczególnych podmiotów gospodarczych. Od lat 90. XX wieku niejednokrotnie wskazuje się, że niemal doskonałe warunki do rozwoju procesów innowacyjnych zapewniają klastry. Mogą odgrywać ważną rolę w generowaniu i przyspieszaniu procesów innowacyjnych oraz działać jako bieguny wzrostu dla gospodarki regionalnej, krajowej i międzynarodowej. Istotnym trendem w rozwoju inicjatyw klastrowych, nabierającym obecnie coraz większego znaczenia, jest dynamicznie postępująca ich internacjonalizacja. Znajduje ona odzwierciedlenie w dokumentach strategicznych i jest wspierana przez politykę gospodarczą. Celem artykułu jest próba wskazania współczesnych uwarunkowań rozwoju klastrów oraz przedstawienie procesów ich internacjonalizacji. W pracy wypuklono koncepcje klastra i normy definicyjne, a także dorobek polityki wspierania klastrów, w tym ich internacjonalizacji. Wartością dodaną artykułu jest analiza znaczenia współpracy klastrowej dla umiędzynarodowienia przedsiębiorstw. W opracowaniu zobrazowano istniejące związki pomiędzy klasteringiem a internacjonalizacją. Do realizacji założonego celu posłużyła kwerenda literatury krajowej i zagranicznej z zakresu prezentowanej problematyki badawczej, jak też analiza wtórnych źródeł informacji. Podjęte w artykule zagadnienia mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych pogłębionych badań.

Abstract: In the modern world, the economic development is created mainly by two factors: knowledge and innovation. The main tool of innovation support is a cluster. The basic factor determining the level of innovation in the economy is the ability to cooperate with individual business entities. Since the 1990s, it has been frequently emphasized that clusters provide almost perfect conditions for the development of innovative processes. They may play an important role in generating and accelerating innovation processes and act as growth poles for regional, national and international economy. An important trend in the development of cluster initiatives, which is now becoming more and more important, is their internationalisation which is dynamically progressing. Internationalisation of clusters is reflected in the strategic documents and is supported by the economic policy. The aim of the article is to indicate contemporary conditions for the development of innovative integration connections and to present the processes of internationalisation of clusters. The study presents the concepts of the cluster and definition standards, as well as the achievements of the policy of supporting clusters, including their internationalisation. The added value of the article is the analysis of the importance of cluster cooperation for the internationalisation of enterprises. The study illustrates the existing relationships between clustering and internationalisation. To achieve the goal, a query of domestic and foreign literature in the field of research issues, as well as analysis of secondary sources of information were used. The issues discussed in the article may constitute a starting point for further in-depth research.

Słowa kluczowe: gospodarka oparta na wiedzy; innowacyjność; internacjonalizacja; klastrer
Keywords: cluster; innovation; internationalisation; knowledge-based economy

Otrzymano: 10 stycznia 2020

Received: 10 January 2020

Zaakceptowano: 20 stycznia 2021

Accepted: 20 January 2021

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Czapiewska, G. (2021). Rola klastrów w procesie internacjonalizacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 35(1), 26–43. doi: 10.24917/20801653.351.2

WSTĘP

Zasadniczym czynnikiem decydującym o poziomie innowacyjności gospodarki jest umiejętność współpracy poszczególnych podmiotów gospodarczych. Kooperacja nabiera szczególnego znaczenia w dobie gospodarki opartej na wiedzy. Zgodnie z obowiązującym obecnie modelem systemowym innowacji, nowe rozwiązania technologiczne to produkt interakcji między ludźmi, przedsiębiorstwami i ich otoczeniem. Istotnym zjawiskiem we współczesnej gospodarce światowej jest usieciowienie (networking) mające na celu ułatwienie wymiany wiedzy i doświadczeń oraz promocji najlepszych praktyk (Kowalski, 2011: 80).

Jednym z wiodących priorytetów Unii Europejskiej w perspektywie do 2020 roku jest gospodarka oparta na wiedzy i innowacji (Komisja Europejska, 2010). Klastry są jej naturalnym obszarem występowania, gdyż z jednej strony funkcjonowanie struktur o silnym kapitale społecznym stwarza bardzo dobre warunki do kreowania, dyfuzji wiedzy i innowacji, z drugiej zaś strony, czynniki te odgrywają niezwykle istotną rolę w prawidłowym funkcjonowaniu sieci relacji biznesowych (Klemens, 2015).

Rozwój współczesnej gospodarki jest w coraz większym stopniu zdeterminowany interakcjami pomiędzy różnymi podmiotami rynku, również w ujęciu międzynarodowym (Wierzejski, Nasalski, 2014). Klastry nie są już tylko fenomenem rynków lokalnych czy regionalnych, ale coraz częściej – za pośrednictwem zachowań przedsiębiorstw, które w nich uczestniczą czy też organizacji klastrowych, które je koordynują – wychodzą na rynek międzynarodowy (Jankowska, 2010: 19). Istotnym zatem trendem w rozwoju inicjatyw klastrowych, nabierającym obecnie coraz większego znaczenia, jest dynamicznie postępująca ich internacjonalizacja. Celem artykułu jest próba wskazania współczesnych uwarunkowań rozwoju klastrów oraz przedstawienie procesów ich internacjonalizacji. W pracy uwypuklono koncepcje klastra i normy definicyjne, a także dorobek polityki wspierania klastrów. Szczególną uwagę zwrócono na istniejące związki pomiędzy klasteringiem, a internacjonalizacją, a także na analizę znaczenia współpracy klastrowej dla umiędzynarodowienia przedsiębiorstw.

KLASTRY – KONCEPCJA, EGZEMPLIFIKACJA POJĘCIA I ZNACZENIE W GOSPODARCE OPARTEJ NA WIEDZY

Koncepcja klastrów stanowi nowy sposób kreowania konkurencyjnej gospodarki. Pierwszy koncepcję klastra przemysłowego (*industrial cluster*), bazującą na znaczącym dorobku teoretycznym, użył w 1990 roku Porter. Przedstawił koncepcję z jednej strony w ujęciu analitycznym, zaś z drugiej, jako narzędzie do osiągnięcia konkurencyjności,

głównie gałęzi przemysłowych i jednostek przestrzennych (Dunning, 1993). Jednakże prekursorem koncepcji klastrów był Marshall, który zwracał uwagę na tendencję do skupiania się poszczególnych przemysłów w określonych lokalizacjach (Marshall, 1920). Wskazał on na rolę tzw. zlokalizowanych efektów zewnętrznych, zwłaszcza tzw. „rozlewania” się (dyfuzji) wiedzy, przewagi kreowanej przez lokalny rynek pracy koncentrujący osoby o odpowiednich umiejętnościach oraz sieci wstępujących i zstępujących powiązań w ramach dużych rynków regionalnych (Fujita, Krugman, Venables, 2001). Podkreślić należy, że prace wielu badaczy, począwszy od Marshalla (1920), Webera (1929) do Portera (1990, 1998) czy DeBressona (1996) oraz innych ekonomistów, stały się trzonem teoretycznym, umożliwiającym zrozumienie mechanizmów powstawania klastrów w warunkach rozwoju konkurencji globalnej i regionalnej. Klaster¹ (ang. *cluster*) jest formą samoorganizacji działalności gospodarczej niezależnych, lecz wzajemnie powiązanych więziami o różnym natężeniu i charakterze, podmiotów w przestrzeni gospodarczej, tworzących mniej lub bardziej domknięte skoncentrowane przestrzenie systemy gospodarcze. Pojęcie klastra wprowadził do teorii ekonomii Porter, niespełna sto lat po opublikowaniu pracy Marshalla. Definiuje klaster jako „geograficzne skupisko wzajemnie powiązanych firm, wyspecjalizowanych dostawców, jednostek świadczących usługi, firm działających w pokrewnych sektorach i związanych z nimi instytucji (np. uniwersytetów, jednostek normalizacyjnych i stowarzyszeń branżowych) w poszczególnych dziedzinach, konkurujących między sobą, ale również współpracujących” (Porter, 2001: 246). Podkreślić należy, że nie istnieje jedna, afirmowana przez środowisko naukowe definicja pojęcia klastra (Jacobs, de Man, 1996: 425). Literatura przedmiotu dostarcza jeszcze wielu innych definicji – przyjmowanych na potrzeby różnych działań i programów wspierania klasteringu – jednak Porterowskie podejście jest uznawane przez badaczy za najbardziej oddające charakter zjawiska². Według Komisji Europejskiej, która jest wykładnią dla działań podejmowanych przez adresatów unijnej polityki klastrowej, klaster to „grupa przedsiębiorstw, powiązanych podmiotów gospodarczych i instytucji, które zlokalizowane są blisko siebie i osiągnęły wielkość wystarczającą do rozwinięcia specjalistycznego doświadczenia, usług, zasobów, dostawców i umiejętności” (Komunikat Komisji..., 2008). Na potrzeby prowadzenia polityki rozwoju klastrów oraz polityki rozwoju w oparciu o klastry Citkowski (2020: 70) zarekomendował wprowadzenie definicji określającej klaster jako: „skoncentrowaną geograficznie grupę podmiotów, działających w tych samych bądź pokrewnych sektorach, branżach lub łańcuchach wartości, powiązanych ze sobą siecią pionowych i poziomych zależności, konkurujących i współpracujących ze sobą, w szczególności na rzecz innowacyjności, konkurencyjności, rozwoju gospodarczego, wspierania rozwoju strategicznych specjalizacji gospodarczych lub przepływu wiedzy”.

¹ W Polsce naukowcy często posługują się terminem „grono przedsiębiorstw”, a w rolnictwie – „grupa producencka”. Przykładowo we Francji używa się określenia „lokalny system produkcyjny” (*systeme productif local*), we Włoszech „okręg przemysłowy” (*distretto industriale*), w Hiszpanii (*Agrupaciones Empresariales Innovadoras*), w Niemczech *kompetenznetze* (sieć firm profesjonalnych).

² Poglądy terminologiczne oraz dotyczące rozwoju koncepcji klastrowych obok Portera (2001) podejmowało w pracach wielu badaczy, m.in. Anderson (1994), Rabelotti (1995), Rosenfeld (1997), Enright (2001), Cooke (2002), Fujita i Thisse (2002), van Dijk i Sverrisson (2003), Grzybowski (2006), Ffowcs-Williams (2012), Ortega-Colomer, Molina-Morales, Fernández de Lucio (2016), Bergman i Feser (2020).

Wspólnym elementem większości definicji klastra jest aspekt koncentracji jednego lub większej liczby sektorów w danym regionie, jak również duże znaczenie sieci kontaktów i współpracy pomiędzy firmami i instytucjami. Podkreślić należy również, iż w literaturze obok zróżnicowanych definicji klastra, funkcjonuje równolegle wiele koncepcji mu pokrewnych, takich jak np.: dystrykty przemysłowe (Becattini, 1992; Brusco, 1992; Markusen, 1996), nowe przestrzenie przemysłowe (Scott, 1988), lokalne czy regionalne systemy produkcji (Belussi, 1999; Crouch i in., 2001), lokalne milieux wysokich technologii/innowacji (Keeble, Wilkinson, 2000), regionalne systemy innowacji (Cooke, 2001), czy uczące się regiony (Florida, 1995; Morgan, 1997). Asheim i Coenen (2005) oraz Ortega-Colomer, Molina-Morales, Fernández de Lucio (2016) wskazują istotne związki między koncepcjami teoretycznymi klastra, a systemu innowacji oraz specyfiką wiedzy jako dobra ekonomicznego. Podkreślają, iż klastry, otoczone wspierającymi instytucjami innowacyjnymi, tworzą regionalny system innowacji.

Charakterystyczną cechą klastrów jest fakt, że przedsiębiorstwa w nich skupione konkurują ze sobą, ale też współpracują w tych obszarach, gdzie możliwe jest wyzwolenie efektów synergicznych wspólnych działań (np. prace badawczo-rozwojowe), ściśle związanych z kapitałem społecznym oraz zaufaniem społecznym (Etzkowitz, Leydesdorff, 2000; Górska, Łukasik, 2013; Ketels, 2003; Kowalski, 2013; Mikołajczyk, Kurczewska, Fila, 2009). Klastr stanowi źródło korzyści i tworzy nową wartość dla wszystkich typów podmiotów w nim uczestniczących (przedsiębiorstwa, jednostki naukowo-badawcze, instytucje otoczenia biznesu, administracja publiczna, organizacje wspierające), a wynikają one z ich przestrzennej bliskości, nagromadzenia określonej wiedzy i kwalifikacji, specjalizacji oraz realizacji wspólnych działań w określonych obszarach (Bathelt, Malmberg, Maskel, 2004; Ffowcs-Williams, 2012; Godlewska, 2014; Heffner, Klemens, 2016; Weresa, Kowalski, 2017). Wśród najważniejszych korzyści wymienić należy podniesienie poziomu konkurencyjności lokalnych firm przez poprawę przepływu informacji i wiedzy, wzrost przedsiębiorczości i innowacyjności w ramach wspólnego działania, wzrost jakości oferowanych produktów i usług, obniżkę kosztów funkcjonowania, a także poprawę pozycji wobec dostawców, wzmocnienie pozycji na rynku krajowym i zagranicznym (dzięki wspólnej promocji miejscowości i regionu), kreowanie marki regionalnej, rozwój zasobów ludzkich, poprawę skuteczności oddziaływania na instytucje publiczne czy zwiększenie możliwości pozyskania funduszy ze środków publicznych (w tym unijnych), jak i od prywatnych inwestorów (Grycuk, 2010; *Klastry i inne mechanizmy...*, 2007; Menart, Juchniewicz, 2009; *OECD Reviews of Regional Innovation*, 2007; Uyarra, Ramlogan, 2012). Pozytywne efekty związane z funkcjonowaniem klastra nie ograniczają się wyłącznie do jego uczestników, ale poprzez tzw. efekty rozprzestrzeniania (*spillover effects*) przenikają również do jego otoczenia, wpływając na zwiększenie konkurencyjności i innowacyjności gospodarki lokalnej, regionalnej oraz narodowej (Dzierżanowski i in., 2011: 6). Pozytywny wpływ klasteryzacji – w kontekście produktywności – wykazali m.in. Andersson i Lööf (2011), Sölvell i Williams (2013), a wcześniej Ivarsson (1999) w oparciu o badania prowadzone w Szwecji. Literatura przedmiotu koncentruje się przede wszystkim na korzyściach związanych z funkcjonowaniem klastrów. Jednakże koncepcja klastra, oprócz wielu zalet, posiada również pewne wady oraz ograniczenia (Giblin, Ryan, 2012). Niewątpliwą słabością jest chociażby brak precyzji w obszarze terminologicznym. Zdaniem Goryni i Jankowskiej (2008) czy Mariottiego, Mutinelliego i Piscitello'ego (2008) brak jednoznacznych definicji klastrów i ich heterogeniczność, świadczy o niepełnym

ukształtowaniu i dojrzałości koncepcji. Mnogość ta przekłada się również na brak czytelności i złożoność krajobrazu systemów wsparcia klastrów, zaburzającą spójność i czytelność różnych polityk, szczególnie dla małych firm (Citkowski, 2020). Niektóre wyniki badań krytykujące koncepcję klastrów, dotyczą analiz nad „pokrewną różnorodnością” (*related variety*), która wytyczyć może nowe kierunki dla polityki innowacyjnej, prowadząc w stronę platform rozwoju (Harmaakorpi, 2010: 28–29). Badania te pokazują, że skupianie się na silnych, regionalnych klastrach nie zwiększa regionalnej konkurencyjności. Wadą może być także nadmierna specjalizacja (a zwłaszcza monokultura) związana z funkcjonowaniem klastra, gdyż zwiększa podatność na szoki popytowe i podażowe, a to z kolei w perspektywie czasu może się okazać istotnym problemem rozwojowym w danym regionie (Martin, Sunley, 2003). Asheim, Cooke i Martin (2006) uważają, że klastry – jako koncepcja teoretyczna i instrument polityki – zostały za bardzo wykreowane i wyeksploatowane.

INTERNACJONALIZACJA STRUKTUR KLASTROWYCH

Internacjonalizacja jest pojęciem interdyscyplinarnym, obejmującym zarówno aspekty ekonomiczne, jak i socjologiczne, kulturowe oraz politologiczne (Kinas, 2013: 129). W odniesieniu do internacjonalizacji, podobnie jak w przypadku procesu globalizacji, nie ma jednej definicji, oddającej w pełni istotę zjawiska. Pojęcie internacjonalizacji można rozumieć szeroko i obejmować nim wiele działalności przedsiębiorstw, poczynając od prostych zagranicznych transakcji handlowych do podejmowania działalności produkcyjnej w wielu krajach. Najczęściej umiędzynarodowienie działalności przedsiębiorstw traktuje się jako proces ciągły i kumulatywny, polegający na stopniowym przechodzeniu od prostych do coraz bardziej złożonych form ekspansji zagranicznej (Brojakowska-Trzaska, 2016; Rymarczyk, 2004; Strzyżewska, 2011).

W dobie globalnej konkurencji oraz silnej międzynarodowej integracji ekonomicznej obserwuje się wzrastającą rolę procesów umiędzynarodowienia działalności gospodarczej oraz form kooperacji w postaci klastrów (Lis, Romanowska, 2016: 207). Internacjonalizacja klastra pojmowana jest między innymi jako proces intensyfikacji aktywności gospodarczej na poziomie międzynarodowym za pomocą form aktywnych (np. eksport, BIZ, sieci) i pasywnych (np. import, zakup licencji) (Bembenek, 2014: 40); przekształcanie skupiska o zasięgu krajowym w organizację międzynarodową oraz sekwencyjne i etapowe angażowanie się grona w działalność międzynarodową (Jankowska, 2010). Dostępne analizy pojęcia akcentują różny zakres i płaszczyzny umiędzynarodowienia działalności (tabela 1).

Koncepcja klastrów oraz procesy umiędzynarodowienia przedsiębiorstw posiadają w naukach ekonomicznych wspólne fundamenty teoretyczne (Gomes-Casseres, 1996; Islankina, 2015; Jankowska, 2010; Mariotti i Piscitello, 2001). Zdaniem Lis i Romanowskiej (2016) pierwsze związki pomiędzy klastrami a internacjonalizacją obrazują teorie absolutnych i komparatywnych przewag A. Smitha i D. Ricardo, w których specjalizacja jako koncentracja działalności gospodarczej w niezależnych od siebie sektorach stanowi podstawę handlu międzynarodowego. Znaczenie tych powiązań widoczne jest także w teorii kosztów transakcyjnych R. Coase oraz eklektycznej teorii produkcji międzynarodowej Dunninga (Islankina, 2015). Szczególną rolę kooperacji i rozwoju relacji pomiędzy partnerami gospodarczymi na rynkach zagranicznych podkreśla teoria stopniowej internacjonalizacji Johansona i Vahlnego (1977) oraz koncepcja Johanssona

Tabela 1. Internacjonalizacja przedsiębiorstw – wybrane definicje

Podjęcie	Definicja
Formy umiędzynarodowienia	Każda działalność gospodarcza prowadzona przez firmę za granicą (Bielawska, 2006; Rymarczyk, 2004)
Geograficzne zwiększenie zakresu działalności zagranicznej	Związanie przynajmniej jednego wyrobu firmy z rynkiem zagranicznym (Gorynia, 2007)
Zaangażowanie zasobów za granicą	Zaangażowanie zasobów ludzkich i kapitałowych w działalność marketingową zorientowaną na odbiorców zagranicznych (Duliniec, 2009)
Podjęcie procesowe	Proces zwiększenia aktywności firmy w zakresie operacji międzynarodowych (Welch, Lusotarinen, 1988)
Podjęcie sieciowe	Skoncentrowany proces budowy, utrzymywania, rozwoju, zrywania i rozwiązywania międzynarodowych relacji sieciowych (Johanson, Mattsson, 1993)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jankowska (2010), Kinas (2013), Lis i Romanowska (2016)

i Mattssona (1993). W kontekście internacjonalizacji klastrów, na uwagę zasługuje także koncepcja Oviatta i McDougalla dotycząca firm typu *born global* – małych innowacyjnych przedsiębiorstw, które w przeciwieństwie do firm stopniowo wchodzących na rynki międzynarodowe od początku internacjonalizują swoją działalność gospodarczą poprzez wykorzystanie zasobów zagranicznych oraz sprzedaż swoich produktów w wielu krajach (Oviatt, McDougall, 1994, 1997). Na lata 90. XX wieku przypada znaczący postęp w rozwoju badań dotyczących zależności pomiędzy klasteringiem a procesami umiędzynarodowienia, do którego w znacznym stopniu przyczyniły się prace Krugmana (1996), dotyczące skoncentrowanych geograficznie przedsiębiorstw, korzystających ze wzajemnej wymiany wiedzy, łatwiejszego dostępu do wyspecjalizowanych zasobów oraz silnej kooperacji sieciowej (Lis, Romanowska, 2016).

Zdaniem Gancarczyk (2010) i Biggiero (2006) internacjonalizacja klastrów może się urzeczywistniać poprzez relokację selektywną (przedsiębiorstwa koncentrują się na marketingu, wzornictwie czy działalności B+R, a czynności niewymagające wysokich kompetencji delokalizują poza klastrem) lub relokację replikującą (proces przenoszenia całych biznesów przez firmy klastrowe do innych lokalizacji). W praktyce internacjonalizacja działalności klastra, to ustanawianie i rozwijanie przez jego członków relacji z podmiotami należącymi do zagranicznego klastra współpracującego, mającej na celu budowanie pozycji w odniesieniu do nowych przedsiębiorstw zagranicznych (*international extension*), umacnianie i rozwój relacji z tymi podmiotami, z którymi dana jednostka miała wcześniejszy kontakt (*penetration*), zwiększanie współpracy w różnych sieciach narodowych (*international integration*) (Johanson, Mattsson, 1993). Umiędzynarodowienie przedsiębiorstw w klastrach dokonuje się równoległe z internacjonalizacją instytucji je wspierających (Jankowska, 2010: 24). Następuje w wyniku różnych motywów, które powiązane są z oczekiwanymi korzyściami. Wśród istotnych profitów płynących z internacjonalizacji klastra warto podkreślić:

- korzyści dla przedsiębiorstw należących do klastra, m.in.: dostęp do wiedzy, którą można wykorzystać w nowych produktach i usługach, do nowych rynków, kluczowych elementów infrastruktury, np. zakładów pilotażowych, żywych laboratoriów (*living labs*) itp., nowych międzynarodowych partnerów, z którymi można podjąć współpracę;

- korzyści dla innych podmiotów należących do klastra, m.in.: dostęp do wiedzy, potencjalnych nowych rynków zbytu, budowa szerszej bazy klientów, możliwość nawiązania współpracy z międzynarodowymi partnerami, prestiż danego podmiotu;
- korzyści dla organizacji klastrowych, m.in.: podniesienie rangi organizacji, możliwość nawiązania współpracy z międzynarodowymi partnerami, możliwości benchmarkingu;
- korzyści, jakie organizacje klastrowe mogą zrealizować z pożytkiem dla regionu lub kraju, tj.: poprawa konkurencyjności oraz większy eksport wśród kluczowych przedsiębiorstw, lepszy dostęp do potencjalnych inwestorów zagranicznych;
- korzyści dla decydentów to m.in.: większe możliwości benchmarkingu oraz wykorzystania dobrych praktyk w ramach programów rozwoju klastrów, podniesienie skuteczności działań na rynkach międzynarodowych (Greenhalgh, 2014: 18–19).

Atrakcyjność klastrów dla zagranicznych inwestorów zwiększają: korzyści wynikające z powiązań między dostawcami i odbiorcami oraz z istnienia wyspecjalizowanego kapitału ludzkiego; technologiczne korzyści aglomeracji, dotyczące procesów rozprzestrzeniania się wiedzy (*knowledge spillover*); społeczny i instytucjonalny wymiar korzyści aglomeracji, związany z faktem, że uczestnictwo w klastrze ułatwia zagranicznym przedsiębiorcom, nieznanym miejscowych warunków, wejście na nowy dla nich rynek (Goetz, 2009: 69).

W dobie globalizacji gospodarki i tworzenia się łańcuchów kooperacyjnych (podwykonawstwa) ponad granicami narodowymi klastry mogą wpływać na zwiększenie udziału państwa lub regionu w procesach umiędzynarodowienia produkcji, stanowiąc skuteczny środek przyciągania bezpośrednich inwestycji zagranicznych (De Propriis, Driffield, 2006; Goetz, 2009; Kowalski, 2011; Mariotti, Mutinelli, Piscitello, 2008; Meier zu Köcker, Buhl, 2007). Zdaniem Plawgo (2004), doświadczenia międzynarodowych kontaktów zmniejszają dystans psychiczny do zewnętrznych rynków, skłaniając kierownictwo przedsiębiorstwa do wzrostu zaangażowania, a to powoduje, że wraz z upływem czasu staje się ono coraz bardziej zinternacjonalizowane. Ponadto, Gorynia i Jankowska (2010: 1160) wskazują również na zjawisko kooperacji, łączące w sobie dwa przeciwstawne działania tak charakterystyczne dla klastrów: konkurencję i współpracę, które występując jednocześnie mogą okazać się ważną zaletą dla internacjonalizacji członków klastra z powodu silnych powiązań w środowisku lokalnym.

Do głównych powodów umiędzynarodowienia klastrów należą: wzmocnienie znaczenia i rozpoznawalności organizacji na poziomie międzynarodowym, pokonanie barier dostępu do rynków docelowych oraz zagranicznego know-how, a także wymiana wiedzy z partnerami zagranicznymi (Enright, 2000; Jankowska, Główska, 2016; Kompetenznetze, 2007). Dostępność partnerów zagranicznych obniża koszty pozyskiwania informacji na temat funkcjonowania na rynkach zagranicznych oraz pozwala na wzajemne dzielenie się doświadczeniami w zakresie ekspansji i współpracy międzynarodowej, umiejętnościami menedżerskimi i kanałami dystrybucji (Kinas, 2013; Lis, Romanowska, 2016). W ramach współpracy między przedsiębiorstwami oraz ich powiązania z instytucjami badawczo-rozwojowymi istnieje możliwość bardziej efektywnej kreacji przewag przedsiębiorstw, również na rynkach międzynarodowych. Należy podkreślić, że zależność ta może wystąpić również w odwrotnym kierunku – doświadczenie zdobyte na rynkach zagranicznych może stanowić ważną determinantę do podnoszenia produktywności przedsiębiorstw oraz absorpcji pozytywnych zmian w ramach ugrupowania klastrowego (Delgado, Porter, Stern, 2014; Phelps, 2008). Carlsson (2006)

podkreśla, że klastry mogą być efektywnym kanałem internacjonalizacji technologii, ponieważ w ramach ich struktur łatwiej o dyfuzję innowacji.

W literaturze przedmiotu można odnaleźć kilka modeli internacjonalizacji klastrów oraz sposobów pomiaru poziomu internacjonalizacji. Jak podkreśla Jankowska (2010: 21), problematyka oceny stopnia umiędzynarodowienia na poziomie klastra jest zadaniem trudnym, ze względu na brak uniwersalnego miernika. O ile w literaturze przedmiotu można znaleźć konkretne propozycje, jeśli chodzi o ewaluację umiędzynarodowienia przedsiębiorstwa³, o tyle w przypadku badania internacjonalizacji klastra, okazują się one przydatne jedynie do pewnego stopnia – gdy podejmuje się próbę rozpoznania poziomu umiędzynarodowienia w ujęciu przedmiotowym. Najbardziej popularne modele umiędzynarodowienia przedsiębiorstw to modele ewolucyjne, innowacyjne, internacjonalizacji niekonwencjonalnej czy podejście sieciowe. Koncepcje te są adekwatne do specyfiki poziomu mikroekonomicznego (Jankowska, 2010). W szczególności różnią się od siebie, jednakże ich wspólną cechą jest szerokie odwoływanie się do wiedzy i uczenia się (Andersen, Buvik, 2002; Andersson, 2002; Forsgren, 2002; Hadjikhani, Johanson, 2002; Pedersen, Petersen, Benito, 2002; Yli-Renko, Autio, Tontti, 2002). Koncepcją internacjonalizacji, która w sposób bezpośredni nawiązuje do idei klastrów, jest podejście sieciowe. Przedsiębiorstwo z jednej strony może czerpać z klastra – pewne wypracowane wzorce zachowań oraz wykorzystywać uzyskane w ramach grupy podmiotów korzyści (np. dostęp do zagranicznej sieci dystrybucji), z drugiej zaś strony może kreować zachowania pozostałych członków sieci, wykorzystując efekty skali.

Motorem budowania sieci klastrów o charakterze międzynarodowym jest chęć kreowania sieci przepływu wiedzy, doświadczenia i dobrych praktyk (Bathelt, Malmberg, Maskell, 2004; Hervás-Oliver, Albors-Garrigós, 2008). Ważną rolę w tym zakresie odgrywają, kluczowe dla zagadnienia internacjonalizacji klastrów, korporacje transnarodowe, które przez wdrażanie strategii opartych na konfiguracji i koordynacji, budują nieformalne sieci powiązań między klastrami (Bathelt, Malmberg, Maskell, 2004; Bojakowska-Trzaska, 2016; Giuliani, Pietrobelli, Rabellotti, 2005; Hervás-Oliver, Albors-Garrigós, 2005). Warto także wspomnieć, że strategia umiędzynarodowienia przedsiębiorstw w oparciu o współpracę klastrową odznacza się większą trwałością i stabilnością od indywidualnych prób umiędzynarodowienia działalności (Kowalski, 2011: 85).

Ocena wpływu uczestnictwa przedsiębiorstwa w klastrze na umiędzynarodowienie jego działalności podkreśla pozytywny związek między funkcjonowaniem danego podmiotu w klastrze, a jego internacjonalizacją (Brown, Bell, 2001; Oviatt, McDougall, 1997; Porter, 1998; Sopas, 2001). Badania dowiodły także, że szanse na skuteczne podejmowanie działalności międzynarodowej mają klastry, wewnątrz których toczy się już intensywna współpraca między poszczególnymi partnerami. Uczestnicy tego typu

³ W zestawie podstawowych miar internacjonalizacji przedsiębiorstw wymienić można m.in. (Albaum i in., 1989; Dörrenbacher, 2000; Geringer, Beamish, da Costa, 1989; Ietto-Gillies, 1998; Rymarczyk, 2004; Sullivan, 1994): liczbę obsługiwanych rynków zagranicznych, udział zatrudnionych na rynkach zagranicznych w liczbie zatrudnionych ogółem w przedsiębiorstwie, udział zysków realizowanych na rynkach zagranicznych w zyskach ogółem firmy, udział obrotów zagranicznych w obrotach ogółem przedsiębiorstwa, udział księgowej wartości majątku za granicą w całym majątku przedsiębiorstwa, wartość produkcji zagranicznej/krajowej przypadającej na jednego zatrudnionego (Jankowska, 2010).

inicjatyw mają większe doświadczenie w nawiązywaniu kontaktów i organizacji wspólnych przedsięwzięć, co procentuje także w kooperacji na poziomie międzynarodowym. O długoterminowym rozwoju gron decyduje obecność firm klastrowych na rynkach zagranicznych oraz ich udział w międzynarodowym transferze wiedzy.

Zmiany w otoczeniu gospodarczym sprawiają, że klastry, a w szczególności ich członkowie, chcąc podnosić swoją konkurencyjność i rozwijać się coraz częściej podejmują działania na rynkach globalnych i angażują się w międzynarodową współpracę. Stąd też internacjonalizacja klastrów znajduje odzwierciedlenie w dokumentach strategicznych i wspierana jest przy pomocy prowadzonej polityki gospodarczej (Haberla, 2018: 112). Zasadniczo zakłada się, że polityka klastrowa występuje w czterech modelowych wariantach (Jankowiak, 2014; Nathan, Overman, 2013), jako polityka skoncentrowana na: przewagach konkurencyjnych w kluczowych sektorach gospodarki; konkurencyjności MŚP; konkurencyjności regionów z uwzględnieniem potencjalnych nowych inwestorów; zbliżaniu sfery nauki i przemysłu, na co szczególną uwagę zwraca Haberla (2014) ujmując klastry jako miejsce spotkania świata nauki i gospodarki. Ważnym elementem polityki klastrowej są działania na rzecz internacjonalizacji inicjatyw klastrowych. Prowadzą one do wzajemnej wymiany doświadczeń oraz intensyfikacji transferu technologii z najbardziej innowacyjnych ośrodków w Europie. Znaczenie internacjonalizacji klastrów na poziomie europejskim określono m.in. w takich dokumentach strategicznych oraz zaleceniach, jak: wspomniana już wcześniej Strategia „Europa 2020” i jej kluczowych dokumentach uzupełniających – „Unia innowacji”, „Polityka przemysłowa w erze globalizacji”; zaleceniach Grupy ds. Europejskiej Polityki Klastrowej („A Call for Policy Action”); Kopenhaskiej Deklaracji na rzecz Doskonałości Klastrów (projekt Benchmarking Klastrów – *Cluster Excellence Benchmarking Project*); zaleceniach Zespołu Zadaniowego ds. Wspierania Międzynarodowej Współpracy Klastrów w ramach Grupy Eksperckiej TACTICS. Rozwijanie ponadnarodowej kooperacji klastrów jest jednym z priorytetów Komisji Europejskiej w ramach polityki klastrowej. Wśród znaczących programów Unii Europejskiej, realizowanych na rzecz internacjonalizacji inicjatyw klastrowych wymienić należy m.in.: projekt CLOE (Clusters Linked over Europe – Klastry Powiązane w Europie), uruchomiony w ramach programu INTERREG III czy Europejski Alians Klastrów, funkcjonujący w ramach inicjatywy Pro Inno Europe, grupujący cztery międzynarodowe programy łączące klastry: 1. BSR InnoNet (Sieć Innowacji Regionu Morza Bałtyckiego – Baltic Sea Region Innovation Network); 2. INNET; 3. CEE-Cluster Network; 4. CLUNET. W ramach unijnych programów realizowane są także różnorodne przedsięwzięcia i inicjatywy, mające na celu wspieranie procesu internacjonalizacji klastrów (tabela 2).

Na podstawie analiz zawartych w raporcie Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości (Piotrowski, 2019), stwierdzić można, iż polityka klastrowa w krajach Unii Europejskiej jest dość zróżnicowana. W Niemczech ukierunkowana jest na rozwój trwałych i wydajnych struktur sieciowych, co wynika z założenia, że firmy zaangażowane w klastry, uniwersyteckie i pozauniwersyteckie instytucje badawcze, a także parki przemysłowo-technologiczne i start-upy są kluczowymi podmiotami procesu innowacji, a tym samym zdecydowanie przyczyniają się do generowania innowacji. Polityka klastrowa rozwinęła się tam zarówno na poziomie narodowym, jak i poszczególnych krajów związkowych. Realizowane są różne programy wspierające rozwój klastrów, m.in. konkurs „Spitzencluster-Wettbewerb – Mehr Innovation. Mehr Wachstum” (utworzony w 2009 roku z inicjatywy niemieckiego Ministerstwa Edukacji i Badań), Program doskonałości polityki klastrowej Federalnego Ministerstwa Gospodarki

Tabela 2. Programy i inicjatywy UE mające na celu wspieranie internacjonalizacji klastra

Program/ Inicjatywa	Charakterystyka
European Cluster Observatory	<ul style="list-style-type: none"> – oferuje dostęp do danych statystycznych dotyczących analiz i mapowania klastrów, a także polityki klastrowej oraz warunków konkurencyjności regionalnej w Europie; – oferuje benchmarking klastrów, ocenę programu i coaching zarządzania organizacją klastrową; – zapewnia m.in. bibliotekę artykułów dotyczących klastrów.
European Cluster Alliance	<ul style="list-style-type: none"> – otwarta platforma mająca na celu utrzymanie stałego dialogu politycznego na poziomie Unii Europejskiej pomiędzy krajowymi i regionalnymi organami publicznymi odpowiedzialnymi za opracowywanie polityk klastrowych i zarządzanie lub finansowanie programów klastrowych w ich krajach lub regionach.
European Cluster Policy Group	<ul style="list-style-type: none"> – inicjatywa ustanowiona przez Komisję Europejską w celu opracowania zaleceń dotyczących sposobów lepszego wspierania rozwoju większej liczby światowej klasy klastrów w Unii Europejskiej oraz projektowania polityk klastrowych w państwach członkowskich.
Enterprise Europe Network	<ul style="list-style-type: none"> – punkt kontaktowy pomagający małym firmom w pełni wykorzystać możliwości biznesowe w Unii Europejskiej, znaleźć międzynarodowych partnerów biznesowych, pozyskać nowe technologie, uzyskać finansowanie lub finansowanie UE, doradzać w zakresie własności intelektualnej, umiędzynarodowienia lub prawa UE.
European Secretariat for Cluster Analysis	<ul style="list-style-type: none"> – sieć ekspertów w dziedzinie klastrów, upoważniona przez European Cluster Excellence Initiative, która wspiera poprawę zarządzania klastrami poprzez benchmarking, certyfikację klastrów i organizacji zarządzających klastrami.
European Cluster Collaboration Platform	<ul style="list-style-type: none"> – portal internetowy uruchomiony w ramach inicjatywy European Cluster Excellence Initiative, która wspiera sieci klastrów, mając na celu poprawę ich efektywności i zwiększenie ich konkurencyjności poprzez stymulowanie współpracy międzynarodowej, zarówno między organizacjami klastrów, jak i członkami klastrów.
European Foundation for Cluster Excellence	<ul style="list-style-type: none"> – ocenia, zwiększa i podtrzymuje konkurencyjność regionalnych klastrów gospodarczych na całym świecie; – zasadniczym celem jest promowanie wykorzystania klastrów jako skutecznego narzędzia rozwoju gospodarczego regionów.

Źródło: opracowanie na podstawie: Haberla (2018: 117), Islankina (2015: 8, 9)

i Energii „Go-klastery”, a także Unternehmen Region – Die BMBF-Innovationsinitiative für die Neuen Länder. Z kolei Francja zainicjowała własną politykę wspierania klastrów, tworząc w 2004 roku klastry konkurencyjności. Powstały one jako narzędzie polityki przemysłowej w odpowiedzi na wyzwania gospodarki opartej na wiedzy oraz na internacjonalizację procesów produkcyjnych, wyrażającą się zwiększoną presją konkurencyjną na francuskie przedsiębiorstwa. Polityka klastrowa koncentruje się na małych i średnich przedsiębiorstwach, które stanowią zdecydowaną większość wszystkich firm tworzących klastry i do których trafia ponad połowa rządowych środków przeznaczonych na wspieranie działalności badawczo-rozwojowej. We Francji, oprócz klastrów konkurencyjności, funkcjonują jednocześnie: klastry biznesowe, regionalne, terytorialne bieguny współpracy gospodarczej oraz klastry innowacyjności (Fontagné i in., 2013). Podmiotem reprezentującym francuskie środowisko klastrowe jest France Cluster – sieć blisko 150 francuskich organizacji klastrowych, reprezentowanych przez około 60 000 francuskich przedsiębiorstw ze wszystkich sektorów i regionów we Francji. W Rumunii, podobnie jak we Francji, polityka klastrowa jest częścią polityki przemysłowej. Główną platformą współpracy, wymiany informacji i wsparcia na rzecz rozwoju krajowego krajobrazu klastrowego opartego na innowacjach i internacjonalizacji jest Clustero – Rumuńskie Stowarzyszenie Klastrów. Natomiast w polityce klastrowej

Austrii istotną kwestią jest kryterium koncentracji geograficznej. Austriackie klastry są przede wszystkim inicjatywami regionalnymi. W prawie wszystkich krajach związkowych polityka klastrowa jest nieodłączną częścią strategii inteligentnej specjalizacji. „Z kolei w Szwajcarii, która według raportów globalnej konkurencyjności jest jednym z najbardziej konkurencyjnych krajów na świecie, klastry nie odgrywają szczególnej roli w obszarze polityki rozwoju gospodarczego czy też polityki innowacyjnej na poziomie krajowym, nie pełnią też żadnych funkcji publicznych” (Piotrowski, 2019).

Najbardziej aktualne rekomendacje dotyczące kierunku rozwoju europejskiej polityki klastrowej odnaleźć można w komunikacie z IV Europejskiego Forum Polityk Klastrowych z 2019 roku z Bukaresztu⁴, w którym stwierdzono, że klastry stanowią kluczowy środek transformacji przemysłu oraz internacjonalizacji podmiotów europejskich na rynki globalne. Wspierają sektor małych i średnich przedsiębiorstw w uzyskiwaniu dostępu do globalnych łańcuchów wartości poprzez szereg inicjatyw, takich jak europejska platforma współpracy klastrów czy unijny projekt klastrowy Go Go, który wspiera strategiczne partnerstwa klastrowe na rzecz międzynarodowej współpracy (ESCP-4i). Na poziomie krajowym wskazano dobre praktyki w tym zakresie, m.in. program otwartych innowacji technologicznych (ZIM) w Niemczech oraz internacjonalizację Krajowych Klastrów Kluczowych w Polsce (Citkowski, 2020: 13–14). Komisja Europejska określiła również zasadność włączenia klastrów jako uczestników Hubów Innowacji Cyfrowych⁵.

Polityka rozwoju klastrów nabiera także istotnego znaczenia w Polsce, m.in. w kontekście realizacji założeń modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego⁶. W modelu tym przyjmuje się założenie dla polskiej polityki gospodarczej, że z jednej strony należy wspierać bieguny wzrostu (prowadzące do procesów polaryzacyjnych), a z drugiej – tworzyć warunki dyfuzji przeciwdziałającej negatywnym skutkom polaryzacji. Trzeba zwrócić uwagę, że konsekwencją modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego jest silne sprzyjanie rozwojowi regionalnych biegunów wzrostu (których rolę mogą pełnić np. klastry przemysłowe), a następnie dążenie do zapewnienia rozprzestrzeniania się impulsów rozwojowych na całą gospodarkę (Citkowski, 2020). Polityka klastrowa w Polsce nie jest zdefiniowana jako samodzielna polityka i zasadniczo stanowi element polityki innowacyjnej. Podobnie jak na poziomie Unii Europejskiej, jest budowana w oparciu o tzw. podejście oddolne (*bottom-up approach*), według którego dominującymi podmiotami w klastrze są lokalne przedsiębiorstwa, w największym stopniu znające realia rynkowe i najbardziej zintegrowane z gospodarką regionu. Realizowana obecnie polityka klastrowa jest w dużej mierze pochodną dotychczasowych doświadczeń w procesie jej kształtowania i wdrażania. Umownie podzielić można na trzy okresy: lata 2004–2006 (wykorzystanie funduszy strukturalnych i szerzenie idei klasteringu),

⁴ Fourth European cluster policy forum. Promoting internationalisation and skill development through clusters. (2019, 28 czerwca). Pozyskano z https://ec.europa.eu/growth/content/fourth-european-cluster-policy-forum-promoting-internationalisation-and-skill-development_en (dostęp 10.12.2020).

⁵ European Digital Innovation Hubs in Digital Europe Programme. Draft Working Document, Komisja Europejska. 2020. Pozyskano z <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/european-digital-innovation-hubs-digital-europe-programme-0> (dostęp 11.12.2020).

⁶ Model zaprezentowany w dokumencie: *Raport Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*. Dokument Zespołu Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów pod kierownictwem M. Boniego (dostęp 17.06.2009).

lata 2007–2013 (etap silnego wsparcia powstawania i rozwoju inicjatyw klastrowych), 2014–2020 (stopniowa profesjonalizacja zarządzania w klastrach, doskonalenie liderów). W ramach realizowanych przedsięwzięć z zakresu rozwoju klastrów wsparcie finansowe otrzymują projekty związane z wprowadzaniem na rynki zagraniczne oferty/produkty klastra i/lub jego członków, ze szczególnym uwzględnieniem produktów zaawansowanych technologicznie; związane z aktywizacją członków klastra w obszarze umiędzynarodowienia. Działania tego typu znajdują również odzwierciedlenie w Krajowych Klastrach Kluczowych, które mogą starać się o wsparcie finansowe dla internacjonalizacji, bowiem to właśnie umiędzynarodowienie jest jedną z dróg ich dalszego rozwoju. W perspektywie finansowej na lata 2014–2020 Unia Europejska bardzo mocno wspiera rozwój klastrów o czym świadczy fakt, że w unijnym budżecie przyznano Polsce 82,5 mld euro. Największe środki dla klastrów wyasygnowano w ramach Programu Inteligentny Rozwój, ukierunkowanego na wsparcie badań naukowych i innowacji. Klastry wykorzystują także fundusze w ramach innych programów ukierunkowanych na finansowanie inwestycji m.in. rozbudowę infrastruktury, zakup sprzętu i nowoczesne technologie. Instrumentem dla wsparcia przedsiębiorstw i jednostek naukowych w udziale w programach międzynarodowych jest także program Horyzont 2020 i COSME, które są ważnym źródłem finansowania projektów innowacyjnych, służących internacjonalizacji klastrów (Ruan, Zhang, 2009; Urbančíková, Burger, 2014).

PODSUMOWANIE

Jednym z nowatorskich rozwiązań, wpływających na rozwój społeczno-gospodarczy danego obszaru jest eskalacja klasteringu. Klastry powstają praktycznie we wszystkich sektorach gospodarki na terenach o wyspecjalizowanych zasobach, zarówno naturalnych, jak i ludzkich. Charakteryzują się różnym poziomem innowacyjności oraz zaawansowania technologicznego, a tym samym różnymi strategiami i perspektywami rozwoju (Marcinkowska, 2015: 134). Sprzyjają działaniom innowacyjnym, gdyż są elastyczne i nastawione na kreowanie nowych przedsięwzięć.

W dobie globalizacji inicjatywy klastrowe coraz częściej wykraczają poza ramy danej lokalizacji i wchodzą w interakcje z podmiotami usytuowanymi poza granicami danego kraju. Klaster jest atrakcyjnym miejscem lokalizacji dla bezpośrednich inwestycji zagranicznych oraz atrakcyjnym rynkiem pracy przyciągającym wykwalifikowanych pracowników, co dodatkowo zwiększa jego konkurencyjność. Siłą napędową klastrów jest jednocześnie występowanie konkurencji i współpracy. Umiędzynarodowienie działalności klastrów nabiera obecnie coraz większego znaczenia, co jest związane z procesami globalizacji gospodarki światowej i integracji europejskiej oraz połączonymi z tym lepszymi warunkami przepływu zasobów i zwiększoną specjalizacją łańcucha wartości ponad granicami krajowymi. Z analiz wynika, że klastry, tak jak przedsiębiorstwa w nich ulokowane, powinny dążyć do bardziej natężonego umiędzynarodowienia, aby skuteczniej wspierać innowacyjność i konkurencyjność swoją oraz firm w nich ulokowanych. Obecnie funkcjonujące w przestrzeni klastry, które nie podejmują aktywności w obszarze internacjonalizacji, skazane będą na upadek. Znaczącą rolę w tej mierze odgrywa oferta działań wspierających umiędzynarodowienie klastrów zarówno na poziomie unijnym, jak i krajowym. Rozważania nad umiędzynarodowieniem klastrów i wszelkie działania podejmowane przez Komisję Europejską w kierunku pobudzania umiędzynarodowienia świadczą o tym, że dąży się do wywołania efektów

synergicznych pomiędzy klasteringiem a internacjonalizacją. Umiejdzynarodowienie działalności przedsiębiorstw opartych na klastrach cechuje większa stabilność niż w przypadku indywidualnej ekspansji zagranicznej (Kowalski, 2011). Wstąpienie przedsiębiorstwa w proces internacjonalizacji i jego intensyfikacja sprzyja rentowności działalności przedsiębiorstw. Umiejdzynarodowienie stwarza możliwość dostępu do rynków finansowych oraz najbardziej wartościowych zasobów wiedzy, technologii i umiejętności, stanowiąc silny bodziec do bardziej innowacyjnych strategii rozwoju przedsiębiorstw (Brojakowska-Trzaska, 2016: 36).

Nasilające się w gospodarce światowej zjawisko internacjonalizacji klastrów świadczy zatem o wejściu klasteringu w kolejną fazę ewolucji. Po sieciowaniu lokalnym, zachodzącym między podmiotami na terenie jednego regionu, rozpoczął się proces tworzenia powiązań kooperacyjnych o charakterze ponadregionalnym i ponadnarodowym oraz budowanie transgranicznych sieci klastrów. Przeprowadzone analizy, oparte na teoretycznym dorobku dotyczącym klastrów oraz ich internacjonalizacji, wyraźnie wskazują na istotną zależność między tymi zjawiskami.

Literatura

References

- Albaum, G., Strandskov, J., Duerr, E., Dowd, L. (1989). *International Marketing and Export Management*. New York: Addison-Wesley.
- Andersen, O., Buvik, A. (2002). Firms' internationalization and alternative approaches to the international customer/market selection. *International Business Review*, 11(3), 347–363.
- Anderson, G. (1994). Industry clustering for economic development. *Economic Development Review*, 12(2), 26–32.
- Andersson, M., Lödf, H. (2011, czerwiec 15). *Agglomeration and Productivity. Evidence from Firm-Level Data*. Pozyskano z: <https://ssrn.com/abstract=1907211> (dostęp 19.01.2020).
- Andersson, P. (2002). Connected Internationalisation Process. The Case of Internationalising Channel Intermediaries. *International Business Review*, 11(3), 365–383.
- Asheim, B., Coenen, L. (2005). Knowledge bases and regional innovation systems. Comparing Nordic clusters. *Research Policy*, 34(8), 1173–1190.
- Asheim, B., Cooke, P., Martin, R. (2006). The Rise of the Cluster Concept in Regional Analysis and Policy. A Critical Assessment. W: B. Asheim, P. Cooke, R. Martin (red.), *Clusters and Regional Development. Critical Reflections and Explorations*. London; New York: Routledge, 1–19.
- Bathelt, H., Malmberg, A., Maskell, P. (2004). Clusters and Knowledge. Local Buzz, Global Pipelines and the Process of Knowledge Creation. *Progress in Human Geography*, 28(1), 31–56.
- Becattini, M. (1992). El distrito industrial marshalliano como concepto socioeconómico. W: F. Pyke, G. Becattini, W. Sengenberger, M.T. Costa Campi (red.), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas*. 1, *Distritos industriales y cooperación interempresarial en Italia*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 61–79.
- Belussi, F. (1999). Policies for the development of knowledge-intensive local production systems. *Cambridge Journal of Economics*, 23(6), 729–747.
- Bembenek, B. (2014). Internacjonalizacja jako sposób wzmacniania konkurencyjności klastra, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 366, 37–48.
- Bergman, E.M., Feser, E.J. (2020, styczeń). *Industrial and Regional Clusters. Concepts and Comparative Applications* (2nd ed.). West Virginia University. Pozyskano z <https://researchrepository.wvu.edu/rri-web-book/5> (dostęp 10.01.2021).
- Bielawska, A. (2006). *Finanse zagraniczne MSP. Wybrane problemy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Biggiero, L. (2006). Industrial and knowledge relocation strategies under the challenges of globalization and digitalization. The move of small and medium enterprises among territorial systems. *Entrepreneurship and Regional Development*, 18(6), 443–472.

- Brojakowska-Trzaska, M. (2016). Klastry jako instrument intensyfikacji internacjonalizacji małych i średnich przedsiębiorstw. *Marketing i Zarządzanie*, 2, 33–46.
- Brown, P., Bell, J. (2001). Industrial clusters and small firm internationalization. W: J.H. Taggart, M. Berry, M. McDermott (red.), *Multinationals in a New Era. International strategy and management*. London: Palgrave Macmillan, 10–26.
- Brusco, S. (1992). El concepto de distrito industrial. Su génesis. W: F. Pyke, G. Becattini, W. Sengenberger, M.T. Costa Campi (red.), *Los distritos industriales y las pequeñas empresas*. 1, *Distritos industriales y cooperación interempresarial en Italia*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 25–38.
- Buhl, C.M., Meier zu Köcker, G., Sedlmayr, B. (2019). *Trendatlas. Entwicklungsdynamiken von Clusterinitiativen in Deutschland im Zeitverlauf*. Berlin: Institut für Innovation und Technik. Pozyskano z <https://vdivde-it.de/de/publikation/trendatlas-entwicklungsdynamiken-von-clusterinitiativen-deutschland-im-zeitverlauf> (dostęp 18.09.2020).
- Carlsson, B. (2006). Internationalization of innovation systems. A survey of the literature. *Research Policy*, 35(1), 56–67.
- Citkowski, M. (2020). *Kierunki rozwoju polityki klastrowej w Polsce po 2020 roku*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju, Department Innowacji.
- Cooke, P. (2001). Regional innovation systems, clusters, and the knowledge economy. *Industrial and Corporate Change*, 10(4), 945–974.
- Cooke, P. (2002). *Knowledge economies. Clusters, learning and cooperative advantage*. London: Routledge.
- Crouch, C., Le Galès, P., Trigilia, C., Voelzkow, H. (2001). *Local Production Systems in Europe: Rise or Demise?* Oxford: Oxford University Press.
- Chorób, R. (2012). Znaczenie innowacyjnych struktur integracyjnych dla rozwoju gospodarki. *Ekonomiczne Problemy Usług*, 87, 235–242.
- DeBresson, C. (1996). Why innovative activities cluster. W: C. DeBresson, E.S. Andersen, *Economic interdependence and innovative activity. An input-output analysis*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 149–164.
- Delgado, M., Porter, M.E., Stern, S. (2014). Clusters, Convergence and Economic Performance. *Research Policy*, 43(10), 1785–1799.
- De Propriis, L., Driffield, N. (2006). The importance of clusters for spillovers from foreign direct investment and technology sourcing. *Cambridge Journal of Economics*, 30(2), 277–291.
- Dörrenbacher, Ch. (2000). Measuring Corporate Internationalisation. *Intereconomics*, 35, 119–126.
- Duliniec, E. (2009). *Marketing międzynarodowy*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Dunning, J.H. (1993). Internationalizing Porter's Diamond. *Management International Review*, 33, 7–15.
- Dunning, J.H. (2001). The Eclectic (OLI) Paradigm of International Production. Past, Present and Future. *International Journal of the Economics of Business*, 8(2), 173–190.
- Dzierżanowski, M., Rybacka, M., Szultka, S., Richert, T. (2011). *Rola klastrów w budowaniu gospodarki opartej na wiedzy*. Fundacja Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową oraz ICG – dr Piotr Tamowicz w ramach projektu systemowego prowadzonego przez Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego pt. „Tworzenie, rozwój i aktualizacja Regionalnej Strategii Innowacyjności Województwa Zachodniopomorskiego w ramach Poddziałania 8.2.2 Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013”. Gdańsk; Szczecin. Pozyskano z http://www.ibngr.pl/content/download/755/7611/file/Rola_klastr%C3%B3w_w_gospodarce_opartej_na_wiedzy.pdf (dostęp 25.02.2021).
- Enright, M.J. (2000). Regional clusters and multinational enterprises. Independence, dependence, or interdependence? *International Studies of Management & Organization*, 30, 114–138.
- Enright, M.J. (2001). *Regional Clusters. What we know and what should we know. Paper prepared for the Kiel Institute International Workshop on Innovation Clusters and Interregional Competition*, Kilonia.
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation. From National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29(2), 109–123.
- Ffowcs-Williams, I. (2012). *Cluster Development. The Go-to Handbook. Building Competitiveness Through Smart Specialisation*. New Zealand: Cluster Navigators.
- Florida, R. (1995). Towards the learning region. *Futures*, 27(5), 527–536.

- Fontagné, L., Koenig, P., Mayneris, F., Poncet, S. (2013). Cluster policies and firm selection. Evidence from France. *Journal of Regional Science*, 53(5), 897–922.
- Forsgren, M. (2002). The concept of learning in the Uppsala internationalization process model. A critical review. *International Business Review*, 11(3), 257–277.
- Fujita, M., Krugman, P., Venables, A.J. (2001). *The Spatial Economy. Cities, Regions, and International Trade*. Cambridge MA: MIT Press.
- Fujita, M., Thisse, J.F. (2002). *Economics of agglomeration. Cities, industrial location, and regional growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gancarczyk, M. (2010). Model schyłku i odrodzenia klastrów. *Gospodarka Narodowa*, 3, 1–21.
- Geringer, J.M., Beamish, P.W., da Costa, R.C. (1989). Diversification strategy and internationalization. Implications for MNE performance. *Strategic Management Journal*, 10(2), 109–119.
- Giblin, M., Ryan, P. (2012). Tight Clusters or Loose Networks? The Critical Role of Inward Foreign Direct Investment in Cluster Creation. *Regional Studies*, 46(2), 245–258.
- Giuliani E., Pietrobelli C., Rabellotti R. (2005). Upgrading in Global Value Chains. Lessons from Latin American Clusters. *World Development*, 33(4), 549–573.
- Godlewska, S. (2014). Klastry jako katalizator rozwoju gospodarczego i myśli innowacyjnej. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, 4, 46–54.
- Goetz, M. (2009). *Atrakcyjność klastra dla lokalizacji bezpośrednich inwestycji zagranicznych*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Gomes-Casseres, B. (1996). *The alliance revolution: The new shape of business rivalry*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Gorynia M. (2007). *Strategie zagranicznej ekspansji przedsiębiorstw*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Gorynia M., Jankowska, B. (2008). *Klastry a międzynarodowa konkurencyjność i internacjonalizacja przedsiębiorstwa*. Warszawa: Difin.
- Gorynia M., Jankowska B. (2010). Clusters – a useful concept of increasing the Internationalization of small and medium size Enterprises? The case of furniture, automotive and boiler-making clusters in Poland. Working papers. Poznań: Uniwersytet Ekonomiczny, 1154–1162.
- Górska, A., Łukasik, M. (2013). Identyfikacja klastrów – przegląd wykorzystywanych metod. *Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae*, 17(1), 457–476.
- Grycuk, A. (2010). Klastry jako instrument polityki regionalnej. *Infos. Zagadnienia społeczno-gospodarcze*, 13.
- Grzybowski, M. (2006). *Klastry przemysłowo-usługowe jako narzędzie zwiększania dynamiki działania przedsiębiorstw na rynku globalnym*. W: T. Kamiński, J. Kowalski (red.), *Dynamiczność warunkiem skutecznego zarządzania*. Warszawa: Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Informatyczna w Warszawie.
- Greenhalgh, B. (red.). (2014). *Internacjonalizacja klastrów*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- Haberla, M. (2014). Polityka klastrowa w Polsce. W: B. Drelich-Skulska, A.H. Jankowiak, S. Mazurek (red.), *Klastry jako nośnik innowacyjności przedsiębiorstw i regionów. Czy doświadczenia azjatyckie można wykorzystać w warunkach gospodarki polskiej?* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, 90–106.
- Haberla, M. (2018). Internacjonalizacja klastrów. *Handel Wewnętrzny*, 5, 112–121.
- Hadjikhani A., Johanson J., (2002), Editorial. Special issue on the internationalization process of the firm. *International Business Review*, 11(3), 253–255.
- Harmaakorpi, V. (2010, kwiecień). The 'Regional Development Platform Method' as a Tool for Innovation Policy. W: A. Eriksson (red.), *The Matrix. Post Cluster Innovation Policy*. Stockholm: Vinnova. Pozyskano z <https://www.vinnova.se/contentassets/b216bc6cabe548f4832715ded9302fc8/vr-10-10.pdf> (dostęp 2.06.2020).
- Heffner, K., Klemens, B. (2016). Finansowanie struktur klastrowych w perspektywie 2014–2020 – wnioski dla klastrów na obszarach wiejskich. *Studia Obszarów Wiejskich*, 41, 83–96.
- Hervás-Oliver, J.L., Albors-Garrigós, J. (2008). Local knowledge and domains and the role of MNE affiliates in bridging and complementing a cluster's knowledge. *Entrepreneurship and Regional Development*, 20(6), 581–598.
- Letto-Gillies, G. (1998). Different Conceptual Frameworks for the Assessment of the Degree of the Internationalization. An Empirical Analysis of Various Indices for the Top 100 Transnational Corporations. *Transnational Corporation*, 7(1), 17–39.

- Isaksen, A. (2013). Knowledge-based Clusters and Urban Location. The Clustering of Software Consultancy in Oslo. W: A. Cumbers, D. McKinnon (red.), *Clusters in Urban and Regional Development*. Abingdon: Routledge, 187–204.
- Islankina E. (2015, czerwiec 26). Internationalization of Regional Clusters. Theoretical and Empirical Issues. *Higher School of Economics Research Paper*, No. WP BRP 41/STI/2015. Pozyskano z <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2623532> (dostęp 10.10.2019).
- Ivarsson I. (1999). Competitive Industry Clusters and Inward TNC Investments. The Case of Sweden. *Regional Studies*, 33(1), 37–49.
- Jacobs, D., de Man, A-P. (1996). Clusters, Industrial Policy and Firm Strategy. A Menu Approach. *Technology Analysis and Strategic Management*, 8(4), 425–437.
- Jankowska, B. (2010). Internacjonalizacja klastrów. *Gospodarka Narodowa*, 5–6, 19–40.
- Jankowska, B., Główska, C. (2016). Clusters on the road to internationalization – evidence from a CEE economy. *Competitiveness Review*, 26(4), 395–414.
- Jankowiak A.H. (2014). Polityka klastrów – wymiar teoretyczny. W: B. Drelich-Skulska, A.H. Jankowiak, S. Mazurek (red.), *Klasy jako nośnik innowacyjności przedsiębiorstw i regionów. Czy doświadczenia azjatyckie można wykorzystać w warunkach gospodarki polskiej?* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Johanson, J., Vahlne, J-E. (1977). The Internationalization Process of the Firm – A Model of Knowledge Development and Increasing Foreign Market Commitment. *Journal of International Business Studies*, 8(1), 23–32.
- Johanson, J., Mattsson, L.G. (1993). Internationalization in industrial systems – a network approach. W: P.J. Buckley, P.N. Ghauri (red.), *The internationalization of the firm. A reader*. London: Academic Press, 303–321.
- Keeble, D., Wilkinson, F. (red.). (2000). High-Technology Clusters, Networking and Collective Learning in Europe. Aldershot: Ashgate.
- Ketels, Ch. (2003). *The development of the cluster concept – present experiences and further developments. Prepared for NRW conference on clusters. Duisburg, Germany, 5 December*. Pozyskano z http://www.clustermapping.us/sites/default/files/files/resource/The_development_of_the_cluster_concept_-_present_experiences_and_further_developments.pdf (dostęp 10.10.2019).
- Kinas, P. (2013). Klasy jako narzędzie internacjonalizacji przedsiębiorstw. *Zarządzanie i Finanse*, 11(1/2), 129–140.
- Klasy i inne mechanizmy wspierania rozwoju przedsiębiorczości dostępne w latach 2007–2013*. (2007). Materiały konferencyjne wydane przez Europejski Fundusz Społeczny oraz budżet państwa w ramach 2 Priorytetu Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego. Białystok.
- Klemens, B. (2015). Klasy turystyczne i ich rola w rozwoju obszarów wiejskich. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 256, 27–52.
- Komisja Europejska. (2010). EUROPA 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającemu włączeniu społecznemu. KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, Komunikat Komisji, Bruksela.
- Kompetenznetze. (2007). *Internationalization of Networks. Barriers and Enablers – Study. Empirical analysis of selected European Networks*. Berlin: Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie.
- Komunikat Komisji do Rady, Parlamentu Europejskiego, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. (2008). *W kierunku światowej klasy klastrów w Unii Europejskiej. Wdrażanie szeroko zakrojonej strategii innowacyjnej*. KOM (2008) 652, 5 listopada 2008. Bruksela: Komisja Wspólnot Europejskich. Pozyskano z <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2008/PL/1-2008-652-PL-F2-1.Pdf> (dostęp 20.12.2020).
- Kowalski, A.M. (2011). Europejskie inicjatywy na rzecz zwiększania innowacyjności i konkurencyjności gospodarki poprzez internacjonalizację klastrów. *Studia Europejskie*, 1, 79–100.
- Kowalski, A.M. (2013). *Znaczenie klastrów dla innowacyjności gospodarki w Polsce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Krugman, K. (1996). *The self-organizing economy*. Cambridge MA; Oxford: Blackwell.

- Lis, A.M., Romanowska, E. (2016). Internacjonalizacja struktur klastrowych w Polsce w świetle badań benchmarkingowych. *Zarządzanie i Finanse. Journal of Management of Finance*, 14(2/1), 207–22.
- Marcinkowska, E. (2015). Klasy i ich wpływ na innowacyjność Małopolski. *Studia Ekonomiczne. Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach*, 225, 134–145.
- Markusen, A. (1996). Sticky places in slippery space. A Typology of Industrial Districts. *Economic Geography*, 72(3), 293–313.
- Mariotti, S., Piscitello, L. (2001). Localized capabilities and the internationalization of manufacturing activities by SME's. *Entrepreneurship & Regional Development*, 13(1), 65–80.
- Mariotti, S., Mutinelli, M., Piscitello, L. (2008). The Internationalization of Production by Italian Industrial Districts' Firms. Structural and Behavioural Determinants. *Regional Studies*, 42(5), 719–735.
- Marshall, A. (1920). *Principles of Economics*. London: Macmillan.
- Martin, R., Sunley, P. (2003). Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea? *Journal of Economic Geography*, 3(1), 5–35.
- Matusiak, K. (red.). (2005). *Innowacje i transfer technologii. Słownik pojęć*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- Meier zu Köcker, G., Buhl, C.M. (2007). *Internationalization of Networks. Barriers and Enablers Study. Empirical analysis of selected European networks*. Berlin: VDI/VDE Innovation + Technik GmbH.
- Menart, Ł., Juchniewicz, M. (2009). Kluczowe instrumenty wspierania rozwoju struktur klastrowych na przykładzie woj. warmińsko-mazurskiego. *Ekonomiczne Problemy Usług*, 45, 423–431.
- Mikołajczyk, B., Kurczewska, A., Fila, J. (2009). *Klasy na świecie. Studia przypadków*. Warszawa: Wyd. Difin.
- Morgan, D.L. (1997). *Focus groups as qualitative research*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Moszkowicz, K., Bembenek, B. (2017). Innowacyjność polskich klastrów – strategiczne wyzwanie w zarządzaniu klastrami. *Organizacja i Kierowanie*, 4, 27–45.
- Nathan, M., Overman, H. (2013). Agglomeration, clusters, and industrial policy. *Oxford Review of Economic Policy*, 29(2), 383–404.
- OECD Reviews of Regional Innovation*. (2007). Competitive Regional Clusters. Pozyskano z https://artnet.unescap.org/tid/artnet/mtg/gmscb_regionalclusters.pdf (dostęp 12.01.2020).
- Ortega-Colomer, F.J., Molina-Morales, F.X., Fernández de Lucio, I. (2016). Discussing the Concepts of Cluster and Industrial District. *Journal of Technology Management & Innovation*, 11(2), 139–146.
- Oviatt, B.M., McDougall, P.P. (1994). Toward a theory of international new ventures. *Journal of International Business Studies*, 25(1), 45–64.
- Oviatt, B.M., McDougall, P.P. (1997). Challenges for internationalization process theory. The case of international new ventures. *Management International Review*, 37(2), 85–99.
- Pedersen, T., Petersen, B., Benito, G.R.G. (2002). Change of foreign operation method. Impetus and switching costs. *International Business Review*, 11(3), 325–345.
- Phelps, N.A. (2008). Cluster or Capture? Manufacturing Foreign Direct Investment, External Economies and Agglomeration. *Regional Studies*, 42, 457–473.
- Piotrowski, M. (2019). *Definicja klastra w kontekście uregulowań prawnych wybranych krajów unijnych i pozaunijnych. Raport końcowy*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- Plawgo, B. (2004). *Zachowania małych i średnich przedsiębiorstw w procesie internacjonalizacji*. Warszawa: Instytut Organizacji i Zarządzania w Przemysle ORGMASZ.
- Porter, M.E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
- Porter, M.E. (1998). Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, 76(6), 77–90.
- Porter, M.E. (2001). *Porter o konkurencji*. Warszawa: PWE.
- Rabelotti, R. (1995). Is there an „industrial district model”? Footwear districts in Italy and Mexico compared. *World Development*, 23(1), 29–41.
- Rosenfeld, S. (1997). Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development. *European Planning Studies*, 5(1), 3–23.

- Rozporządzenie Ministra Gospodarki z dnia 2 grudnia 2006 r. w sprawie udzielenia przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości pomocy finansowej niezwiązanej z programami operacyjnymi. Dz.U. 2006, nr 226, poz. 1651 z późn. zm.
- Ruan, J., Zhang, X. (2009). Finance and Cluster-based Industrial Development in China. *Economic Development and Cultural Change*, 58, 143–164.
- Rymarczyk, J. (2004). *Internacjonalizacja i globalizacja przedsiębiorstwa*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Scott, A.J. (1988). *New industrial spaces. Flexible production organization and regional development in North America and Western Europe*. London: Pion.
- Sölvell, O., Williams, M. (2013). *Building the cluster commons. An evaluation of 12 clusters organizations in Sweden 2005–2012*. Stockholm: Ivory Tower Publishers.
- Sopas, L. (2001). Born exporting in regional clusters: preliminary empirical evidence. W: J.H. Taggart, M. Berry, M. McDermott (red.), *Multinationals in a new era. International strategy and management*. London: Palgrave Macmillan.
- Sullivan, D. (1994). Measuring the Degree of Internationalization of a Firm. *Journal of International Business Studies*, 25(2), 325–342.
- Strzyżewska, M. (2011). *Współpraca między przedsiębiorstwami – odniesienie do polskiej praktyki*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa – Oficyna Wydawnicza.
- Van Dijk, M.P., Sverrisson, A. (2003). Enterprise Clusters in Developing Countries. Mechanism of Transition and Stagnation. *Entrepreneurship & Regional Development*, 15(3), 183–206.
- TACTICS Reflection Group. (2010, 17 listopada). Task Force on Fostering International Cluster Cooperation. Progress Report for Second Task Force Workshop. Nicea (dostęp 19.08.2019).
- Urbančíková, N., Burger, P. (2014). Financing Clusters from Public Funds in the European Countries. *Journal of Applied Economic Sciences*, 9(1), 148–157.
- Uyarra, E., Ramlogan, R. (2012). *The Effects of Cluster Policy on Innovation. Compendium of Evidence on the Effectiveness of Innovation Policy Intervention*. Manchester: Manchester Institute of Innovation Research.
- Weber, A. (1929). *Theory of the Location of Industries*. Chicago: University of Chicago Press.
- Welch, L.S., Luostarinen, W. (1988). Internationalization. Evolution of a concept. *Journal of General Management*, 14(2), 34–55.
- Weresa, M., Kowalski, A.M. (2017). *Rozwój klastrów i metody ewaluacji*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa – Oficyna Wydawnicza.
- Wierzejski, T., Nasalski, Z. (2014). Rola klastrów w procesie internacjonalizacji polskiego sektora rolno-spożywczego. *Problemy Rolnictwa Światowego*, 14(2), 238–246.
- Yli-Renko, H., Autio, E., Tontti, V. (2002). Social capital, knowledge, and international growth of technology-based new firms. *International Business Review*, 11(3), 279–304.

Gabriela Czapiewska, dr, Akademia Pomorska w Słupsku, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Turystyki. Zainteresowania naukowo-badawcze i tematyka publikacji koncentrują się wokół problemów rolnictwa oraz wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Badania autorki obejmują także zagadnienia z zakresu geografii regionalnej.

Gabriela Czapiewska, PhD, Pomeranian University in Słupsk, Institute of Socio-Economic Geography and Tourism. Research issues, as well as publication themes concentrate on the problems of agriculture and multifunctional and sustainable development of rural areas. Author's research also covers issues related to regional geography.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5638-9831>

Adres/address:

Akademia Pomorska w Słupsku
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Turystyki
ul. Partyzantów 27
76–200 Słupsk
e-mail: gabriela.czapiewska@apsl.edu.pl